

Шпитальов Г. Г. Оборона володінь Війська Запорозького Низового від татарських набігів у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. – Випуск 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С. 166-176.

На сьогодні участь запорозького козацтва в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років є найбільш висвітленою темою. Прикордонно-сторожовій службі запорожців тих років також присвячено ряд праць, побудованих на основі документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Це, насамперед, праці А. Скальковського, О. Апанович і Вашого покірною слуги. Наразі прийшов час синтезувати усі попередні нароби. У даній публікації читацькому загалу пропонується поглянути на прикордонно-сторожову службу комплексно, без конкретизації організаційних моментів. Нас цікавить лише оборонний аспект бойової діяльності запорожців у тій війні. Прив'язавши цей аспект до оперативної ситуації на театрі війни ми отримуємо цілісну картину подій.

Після оголошення султаном Мустафою III війни Росії (14.10.1768) Військо Запорозьке Низове було приведене в бойову готовність. У свою чергу ногайські кочовища відійшли подалі від запорозького кордону. На початку листопада 1768 року запорозькі розвідники і начальники форпостних команд безперервно повідомляли Кіш про підготовку татар до нападу на Запорожжя. Зокрема, вказувалось на те, що 13 листопада хан Керім-Гірей сповістив своїм мурзам про початок набігу на Україну через три тижні, як ріки вберуться у кригу. До 21 листопада сили Буджацької та Єдисанської орд зосередились в районі Каушан. В той же час Єдичкульська та Джамбуйлуцька орди розташувались своїми кочів'ями в Олешках. Кіш повідомив про це київського генерал-губернатора генерал-аншефа Ф. Воєйкова, президента II-ї Малоросійської колегії генерал-аншефа графа П. Рум'янцева, новоросійського губернатора генерал-майора О. Ісакова, та начальника Української укріпленої лінії генерал-майора графа Ф. Остермана. При цьому кошовий отаман Петро Калнишевський запросив регулярні команди для захисту запорозьких слобід. Проте лише О. Ісаков прислав артилерійську команду з кількома гарматами для посилення російського гарнізону Новосіченського ретраншементу [1, арк.4-10,34,37]. Таким чином, боронити свої володіння запорожці мали власними силами.

Російському командуванню було не до Запорожжя. Прикордонний генералітет опікувався лише захистом військових поселень Новоросійської губернії, розташованих на правому березі Дніпра (Єлісаветинської провінції). Так, у середині листопада 1768 року від Ф. Воєйкова Петро Калнишевський отримав наказ, щоб у разі нападу татар на передмістя фортеці Св. Єлісавети, він "... щонайскорішу допомогу подав, намагаючись, напавши на супротивника з тилу і поставивши посеред двох вогнів, хоробрими згідно воєнного мистецтва діями щонайвідчутнішого завдавав удару і тим дальновидним намірам його перешкодив і до виступу з меж наших кордонів примусив" [2, с.41].

Між тим, російські війська мали зосередитись на Україні лише початку 1769 року. Першу армію (44 тис. чоловік), котра призначалась для походу за Дністер на фортецю Хотин, очолив генерал-аншеф князь О. Голіцин. Сили цієї армії збирались під Києвом. Другу армію (25 тис. чоловік), завданням котрої був захист російських кордонів з боку Криму, очолив генерал-аншеф граф П. Рум'янцев. Сили Другої армії розташувались під Полтавою і Бахмутом. Військо Запорозьке Низове мало входити до складу Другої армії і діяти у межах наказів П. Рум'янцева.

Не дожидаючись підмоги, Запорозькмі Кіш провів організовану евакуацію прикордонних паланок – зокрема, Кальміуської, Бугогардівської та Інгульської. Зимівники і рибні промисли, розташовані на Кальміусі, Конці, Терсі, Гайчулі, Янчулі, Інгульцю, Інгулу, Камишуватій, Ташлику та ін., евакуювали разом з усією худобою і майном у більш безпечні місця. Зазвичай, це були найближчі до Січі річки – Базавлук, Кам'янка, Солона, Томаківка, Підпільна, Сура (Кодацька паланка), а на лівому березі Дніпра – землі між Самарою і Орілью (Протовчанська і Орільська паланки). Усе, що не можна було взяти із собою, закопувалось у землю або знищувалось. Церкви, котрі знаходились на території евакуйованих паланок, спалювались, а церковні цінності вивозились до Старосамарського монастиря. Контроль над евакуацією здійснював військовий осавул, заступниками котрого були військовий довбиш, похідні полковники і начальники найближчих до зони евакуації форпостних команд. Усіх,

хто не бажав залишати своє господарство, примушували евакуюватися силою, піддаючи вогню їх помешкання [3, арк.5-6,52-54,60-61,64,69,71 зв.,73,78-80].

Наприкінці 1768 року хан Керім-Гірей зібрав для набігу на Запорожжя і Новоросійську губернію 100-тис. військо, яке мало діяти трьома частинами. Перша частина, очолювана нуреддін-султаном, мала завдати удару по Катерининській провінції, друга частина, очолювана калгою-султаном, – по Бахмутській провінції, а третя, під проводом самого хана, – по Єлісаветинській провінції. Усі три загони мали пройти територією Запорожжя. 15 січня 1769 року Керім-Гірей виступив із Каушан, маючи при собі 50-тис. вершників. (Разом із ханом була його гвардія, чамбули кримських беїв, загін готів-феодоритів, Буджацька та Єдисанська орди, спаги бендерського паші і поляки-конфедерати). Хан перейшов по льоду Південний Буг, відігнав з Гарду запорозькі сторожові пости і підступив до ф. Св. Єлісавети. Тим часом з-під Перекопу виступили орди калги і нуреддін султанів. Калга-султан із 30-тис. Єдичкульською ордою підступив до Бахмуту. Нуреддін-султан, маючи 20-тис. Джамбуїлуцьку орду, спочатку пішов на Катерининську провінцію, але на півдорозі повернув на самарські поселення запорожців. 27 січня під Бахмутом калга-султан зазнав відчутного удару від регулярних військ і повернув до Вовчих Вод, де вже орудував нуреддін-султан. У цей час головні сили запорожців за наказом П. Рум'янцева стояли у повній готовності в Кодацькій паланці. Там вони очікували на прибуття корпусу генерал-поручика М. Берга, з яким мали йти на допомогу гарнізону ф. Св. Єлісавети. Через несподіване потепління (що вело до зходження криги на річках) і наближення російських військ військо Керім-Гірея повернуло назад і, кидаючи на шляху важку здобич, подалось до м. Балти. При переправі через Південний Буг багато татар потонуло, а частина згодом померла від переохолодження. Відступ хана був таким швидким, що російські легкі війська, очолювані полковниками Багратіоном і Романіусом, не змогли їх наздогнати. Цей останній (як досі вважали Наші попередники) татарський набіг на Україну мав жалюгідні наслідки і звівся до заурядної військової диверсії; на території Запорожжя і Єлісаветинської провінції нападникам вдалося погромити лише незахищені хутори і села [4, с.128-130].

03 лютого 1769 року запорозька кіннота, очолювана Петром Калнишевським, вирушила до Перекопу з наміром відрізати від Криму війська калги і нуреддін султанів. Втім, ногайці кинулись від Вовчих Вод до Азовського моря, пройшли узбережжям до Чонгару і переправились на півострів через Сиваш по льоду і мілинам [5, с.296]. Довідавшись про це, кошовий отаман повернув своїх козаків на татарські селища, розкидані по Янчекраку, Карачекраку, Маяцці, Рогачику і Білозірці, де запорожцями "... усі їх аули, сіно та інше геть усе спалено, а притому відігнано худоби; і що після того повернувся він з усіма козаками на Січ благополучно 12 числа після дев'ятиденної мандрівки з великою здобиччю" [6, с.X]. Після цих подій настало тимчасове затишшя. Сторони готувалися до літньої кампанії.

Наприкінці березня 1769 року на Дніпрі зійшов лід і почалась навігація. У Дніпровському гирлі, на острові біля Кизого мису, Запорозький Кіш виставив сторожову команду запорозької флотилії – "Дніпровську станцію". Команда "Станції" діяла на човнах-дубах. Її завдання були наступні: захист водних підступів до Січі, спостереження за діями турецького флоту на Дніпровсько-Бузькому лимані, а також проведення розвідувально-диверсійних пошуків в районах Очакова і Кінбурна. Крім того, влітку сторожовий човнярський пост прикривав рибні промисли козаків і був межею, за яку запорозьким рибалкам заборонялось виходити. (Під час війни військові човни Очаківської ескадри вистежували необачних рибалок і влаштовували на них облави. У свою чергу запорозькі сторожовики захоплювали в полон очаківських рибалок, їх човни та спорядження). У 1769 році Дніпровську станцію очолював військовий старшина Пилип Стягайло, у 1770 році – військовий старшина Данило Третяк, у 1771 році – полковник Йосип Рубан, у 1772 році – полковник Федір Лега, з 1773 по 1775 – полковник Герасим Малий. Впродовж війни літня Дніпровська станція мала різний склад людей і човнів (про це говоритимемо нижче). В середині листопада, з припиненням навігації, більша частина запорозької флотилії прибувала на Січ [7, с.407-408]. В зимовий період в гирлі Дніпра залишався форпост, котрий в різні періоди налічував близько 300-600 козаків-піхотинців на 5-10 човнах-дубах. Наявність зимового форпосту на Дніпрі пояснюється тим, що ріка в районі гирла рідко коли була вкрита кригою. Траплялося, що форпост переносили вище гирла Дніпра, де можна було знайти дрова, а "для човнів закриті і такі гавані, у яких би... човнам якої шкоди не можна

було вчинити". Впродовж усієї війни зимову човнову форпостну команду очолював полковий старшина Михайло Потапенко [8, с.26].

08 червня 1769 року в гирлі Дніпра запорозька флотилія, очолювана військовим старшиною Пилипом Стягайлом, здобула перемогу над Очаківською ескадрою, котра з десантом яничарів намагалася прорватися до Січі. Флотилія Стягайла складалась із 38 дубів. Кожен човен був озброєний двома 3-фунтовими фальконетами. На цих човнах налічувалось 1690 козаків, кожен з яких мав по 2-3 рушниці. Супротивник йшов на 20-ти морських суднах, котрі мали на озброєнні по вісім гармат. На борту кожного судна знаходилося по 600 яничарів і матросів. Як можна зрозуміти з реляції Стягайла, Очаківська ескадра складалась із транспортних тунбасів і кількох гребних бригантин. (До того ж великі кораблі-вітрильники жодним чином не могли підніматись вузькими і мілкими рукавами Дніпровського гирла). Запорожці влаштували засідку у найвужчому місці річки в районі Костирських плавнів. Козаки мали шанс на успіх лише у разі безпосереднього зближення із супротивником, бо фальконети і рушниці не могли заподіяти шкоди ескадрі на дальній дистанції. Першим залпом з фальконетів козаки вивели з ладу три військові кораблі авангарду і один тунбас. Ці судна втратили управління і були прибиті течією до берега, загородивши шлях решті ескадри. Пошкоджені судна запорожці взяли на абордаж і відкрили з них вогонь по найближчим цілям. Ескадра у замішанні відступила. У ході бою козаки перебили до двохсот турків, "а інших водою витопили", захопили чотири прапори, пернач командира ескадри Гасана-ісарли (котрому вдалося врятуватися, кинувшись з головного корабля у сандал) та іншу здобич. Не маючи можливості взяти на свої борти важкі турецькі гармати, козаки скинули їх у воду з усім запасом. Захоплені судна довелось знищити. Команда Стягайла втратила 11 козаків убитими і стільки ж дістало поранення. Після бою в Костирських плавнях турецькі судна вже не наважувалися заходити в гирло Дніпра [9, с.130].

Треба зазначити, що це була перша і остання у війні спроба турків вчинити диверсію на Запорожжі. Надалі, у справі оборони свого краю, запорожці матимуть справу виключно з татарами, а у відношенні Очакова Кіш вдасться до активної блокади.

12 червня генерал-аншеф П. Рум'янцев наказав Петру Калнишевському розташувати своє військо "між Орлом і Гардом" для прикриття Єлісаветинської провінції. Вибір місця для розташування табору залишався за Петром Калнишевським. Кошовий отаман мав відряджати роз'їзди "до самого Очакова". Вже 16 червня Похідний Кіш (очолюваний кошовим отаманом головний загін запорозької кінноти з обозом і похідною артилерією) вирушив на місце. При кошовому отамані зібралося 7350 козаків, старшин і служителів. У Січовому Коші при військовому судді Івані Бурносі (обіймав цю посаду з 1769 по 1771 рік) залишився невеликий загін козаків-піхотинців з фортечною артилерією. На літні форпости заступили 1274 козаки під начальством військового старшини Андрія Порохні (обійматиме посаду начальника форпостної служби Війська Запорозького впродовж усієї війни). Літні форпости запорожців розташовувались по притоках Дніпра та у паланках. Через тиждень Петро Калнишевський відрепортував до штабу армії про прибуття на вказане місце, до р. Голої Кам'янки. Згодом запорожці перейшли до урочища Камишуватого, де остаточно отаборились. Звідти Петро Калнишевський відряджав роз'їзди до Південного Бугу, Гарду, Мертвих Вод і Очакова. Свої дії кошовий отаман мав узгоджувати з очільником авангарду Другої армії і командиром новоросійського легкокінного корпусу генерал-майором М. Зоричем. Прикриття кордону на лівому березі Дніпра покладалось на корпус генерал-поручика М. Берга, котрий тримав форпости по р. Конці [10, с.154-155].

Наприкінці червня головні сили приазовських ногайців і кримців під проводом калги-султана пробілились через форпостну лінію М. Берга і вдерлись на Східне Запорожжя. Татари спустошили села та зимівники між Самарою та Оріллю. Силами корпусу генерал-поручика К. Штофельна, розташованого на Українській укріпленій лінії, нападників вдалось відігнати [11, с. 458-459]. 12 липня П. Рум'янцев наказав кошовому отаману виділити із свого загону дві кінні тисячні команди у розпорядження М. Зорича, а самому з рештою Війська іти до Південного Бугу і, ставши супроти Гарду, відряджати партії в бік Очакова. 30 липня П. Рум'янцев наказав влаштувати засідки і виставити роз'їзди на Бузі і Гарді проти татарських розвідувальних загонів. Крім того, Петро Калнишевський мав передати М. Зоричу ще дві тисячі вершників. 06 серпня було наказано стати Кошем в гирлі р. Гарбузинки, виставити пости на Гарді до Мертвих Вод і висилати до Очакова пошукові команди [12, с.156]. 14

серпня командуючим Другої армії замість П. Рум'янцева, який очолив Першу армію, було призначено генерал-аншефа П. Паніна. (До 17 вересня Другу армію тимчасово очолював генерал-аншеф князь В. Долгоруков).

24 серпня Похідний Кіш передислокувався з р. Гарбузинки на р. Корабельну. Тоді ж, з метою прикриття комунікацій Першої армії від можливого удару татар, корпус М. Зорича вирушив до Дністра у напрямку Бендер. Для посилення свого корпусу М. Зорич зняв свої пости, розташовані вздовж Південного Бугу. Петру Калнишевському було наказано відрядити на оголену лінію частину своїх людей, а самому стати Кошем на р. Орлі (притока Південного Бугу) і підтримувати зв'язок з корпусом М. Зорича. З 25 вересня по 20 жовтня вислані кошовим отаманом розвідувально-диверсійні партії діяли під Хаджибеем [13, арк.128,169,192,213,200,214,229,231]. В цей самий час (кінець вересня – початок жовтня) татари за наказом верховного візира здійснили набіг на Запорожжя. Єдичкульська і Джамбуйлущка орди, очолювані калгою-султаном, знову прорвались крізь форпости корпусу генерал-поручика М. Берга, вчинили диверсії в Самарській, Орільській та Протовчанській паланках Запорожжя, в Катерининській провінції і підступили до Української лінії [14, арк.216-217,239,263,273]. Оскільки головні сили запорожців стояли на Південному Бузі, то обороняти лівобережні паланки було нікому. Запорожжю було завдано такого удару, наслідки якого у кілька разів перевищили втрати, понесені у січні. Татари попалили зимівники, хутори, села і церкви, забрали чимало люду в полон, захопили велику кількість худоби і повернулися із здобиччю до Криму. Погоня, організована М. Бергом, жодних наслідків не дала. Крім того, начальник запорозької форпостної команди Андрій Порохня не відважився зібрати своїх людей для на протидії татарам у полі, хоча, як вважали росіяни, для цього у нього було достатньо сил і засобів [15, арк.2,9,13-16,20-23,32,34,48-60]. Наприкінці жовтня окремих татарський загін знову вирушив до Самари, але був перехоплений запорозькими і донськими козаками з корпусу М. Берга [16, с.ХХХХ].

Татарські набіги 1769 року засвідчують, що організація сторожової служби як Війська Запорозького, так і російських з'єднань, була незадовільною, оскільки не могла забезпечити край від ворожих диверсій. Система форпостів і розквартирування легких військ поблизу кордону не являла для татар перешкоди.

09 листопада головний загін запорожців разом з кошовим отаманом повернувся на Січ, де його зустрічали з усіма належними урочистостями і гарматною пальбою. На зимові форпости під начальство військового старшини Андрія Порохні було відряджено 3405 козаків – 2454 парокінних, а також 600 піхотинців на човнах флотилії. Пости було влаштовано у наступних місцях: 1) на Дніпрі – біля річки Кам'янки, в урочищі Скалозубовому, в урочищі Темному, в урочищі Лиса Гора, в урочищі Городище (колишній Кам'яний Затон), в Голій Притані на Дніпрі, в урочищі Тарасівському, в урочищі Біленькому, на Хортицькому острові, на Дубовому острові, біля Старосамарського ретраншементу; 2) на Самарі – в урочищах Садки, Вільне, Займи, Лучині, Жуковському, Богдановому; 3) роз'їзні постові команди в Кодацькій, Орільській і Протовчанській паланках (ці команди перебували у віданні паланкової адміністрації) [17, с.159].

На зимові форпости відряджались, головним чином, неодружені козаки, які не мали своїх власних помешкань і в мирний час проживали в січових куренях або були підсусідками та наймитами в зимівниках заможних козаків [18, арк.66–68,80–120]. Одружені козаки призначались на форпости лише з числа тих, хутори яких знаходились поблизу форпостів. Обов'язок постачання форпостів дровами Кіш покладав на хазяїв зимівників. Кожен хазяїн мав щороку виділяти для форпостів по возу дров [19, арк.11,74,109-111]. Але зимівчани-хазяї часто не виконували своїх зобов'язань. Так, у січні 1770 року запорозький полковник Марко Побежанський повідомляв Кіш про те, що призначені для постачання дров хазяї нічого не надають його посту і пояснюють це тим, що "а ні коней, а ні возів не мають". Кіш дозволив Побежанському перенести пост на р. Саксагань, де можна було вирубати потрібну кількість дерев [20, арк.6]. Мобілізовані на зимову форпостну службу козаки брали із собою особистий провіант, хто скільки міг. Але впродовж зими козаки жили на форпостах впроголодь. Траплялися випадки, коли на окремих форпостах зовсім закінчувався провіант. У цьому разі начальники форпостів слали гінців до сусідів і до головного постового командира. Але не завжди допомога надходила своєчасно. У таких випадках утримати козаків на постах старшина не могла [21, арк.58]. Періодично Кіш відряджав на форпости для інспекції

уповноважених полкових писарів, які об'їжджали усі "станції" і склали "облікові списки" козаків для подальшого розшуку дезертирів [22, арк.49].

Служба на зимових форпостах тривала від п'яти до семи місяців. Починалась вона у жовтні-листопаді, а закінчувалась у квітні-травні. Форпостна служба була найважчою формою бойової діяльності. Козакам вона не приносила військової здобичі, а грошове жалування російської сторони було мізерним. На окремих постах команди, набрані з малоімущих козаків-сіромах, несли службу упродовж усього року беззмінно. Сухопутні літні форпости виставлялися на початку літніх воєнних кампаній, як правило, на початку квітня. Місцезостакування цих постів співпадало з береговими лініями нижніх течій Дніпра і Бугу, а також їх притоків. Влітку кінні форпостні команди часто об'єднувались між собою у великі загоны і самостійно проводили глибокі розвідувальні рейди [23, с.110-111].

Перша літня кампанія завершилася. У 1769 році росіянам вдалося оволодіти Хотинном (ключем до придунайських князівств). Тепер найближчою метою вищого російського командування стало здобуття Бендер (оплоту турків у Молдові). Впродовж наступної кампанії головні сили Другої армії П. Паніна мали закріпитися на Дністрі і оволодіти Бендерами, а Перша армія П. Рум'янцева – вийти до Дунаю для прикриття дій П. Паніна.

У квітні 1770 року головний загін Війська Запорозького Низового (7352 козаків), очолюваний Петром Калнишевським, за наказом П. Паніна увійшов до складу Очаківського корпусу генерал-майора князя О. Прозоровського. Крім запорожців, під командуванням О. Прозоровського зосередилось 5000 калмиків, 4000 лівобережних і 3000 донських козаків, а також 1000 пікінерів. Завданням цього з'єднання була блокада Очакова і Хаджибея. У травні 1770 року до цих з'єднань були приєднані драгунський, пікінерський і два гусарські полки. Крім того, у складі корпусу було з'єднання арнаутів (болгар, волохів і молдаван), котрі перебігли з турецького війська на бік росіян. Впродовж кампанії корпус О. Прозоровського контролював територію між Дніпром і Дністром. Гирло Дніпра прикривала на 38 човнах-дубах двотисячна запорозька партія піхотинців, очолювана військовим старшиною Данилом Третьяком. На лівому березі Дніпра перебував корпус генерал-поручика М. Берга, до складу якого входило 10 000 калмиків, 2000 лівобережних і 2000 донських козаків, 1000 кірасирів, 787 драгунів, 782 гусари і 4500 чоловік регулярної піхоти. Ці сили призначалися для активної блокади Криму. Для розвідувальної служби до складу корпусу М. Берга увійшла запорозька команда у складі 603 парокінних козаків. Цих козаків до корпусу передав із своєї партії Андрій Порохня. На 12-ти літніх запорозьких форпостах залишалось 714 вершників: на правому березі Дніпра 322 парокінні козаки, а на лівому – 392. Ці пости були влаштовані в наступних місцях: в стороні від Очакова, в Олександрівському шанці, на низу Белозірки, в урочищі Станіславів, в Бубликовій балці, біля гирла Бугу, в урочищі Кизе, біля гирла Інгулу, біля гирла Єланця, біля гирла Мертвих Вод, в Чертальському Броді, в Запорозькому Гарді. Впродовж усієї кампанії корпуси О. Прозоровського і М. Берга завдали супротивнику значних втрат. Із здобуттям Другою армією П. Паніна Бендер (16.09.1770) кампанія було закінчено. У жовтні корпус О. Прозоровського став на зимові квартири в Єлісаветинській провінції, а корпус М. Берга в Катерининській і Бахмутській. 24 жовтня Петро Калнишевський із Військом повернувся на Січ [24, с.74-77].

У листопаді за наказом нового командувача Другої армії В. Долгорукова в зиму 1770 – 1771 років Кіш виставив від гирла Дніпра до Запорозького Гарду 8 постів. На цих постах знаходилось 1910 козаків – 1510 парокінних і 384 піших. Зимовий сторожовий пост в гирлі Дніпра складався із 320 козаків на шести дубах (такий склад посту зберігатиметься до кінця війни). На лівому березі Дніпра від гирла Московки до гирла Берди росіяни виставили регулярні команди і почали зводити польові фортеці, так звану Дніпровську лінію [25, с.26].

Після того, як головні сили турків відійшли за Дунай (внаслідок отриманої поразки біля о. Кагул від Першої армії П. Рум'янцева), Буджацька та Єдисанська орди змушені були вийти з війни. 03 вересня 1770 року обидві орди присягнули на вірність імператриці Катерині II і під проводом єдисанського мурзи Джан-Мамбет-бея перейшли під захист російської армії. (Буджацькі та єдисанські мурзи, як і сам Джан-Мамбет-бей, вважали свій перехід під російську протекцію вимушеним і тимчасовим актом). За наказом П. Паніна запорозька флотилія переправила Буджацьку та Єдисанську орди, разом з усім їх майном і худобою, на лівий берег Дніпра в лівобережні володіння Січі. При цьому, суттєва частина буджацьких родів залишилась на своїх місцях, не визнавши над собою владу Джан-Мамбет-бея (котрого з

подачі російської сторони було проголошено ногайським ханом). До цих буджаків примкнула і деякі єдисанські роди. Між тим в листопаді людей Джан-Мамбет-бея поселили на території Самарської і Кальміуської паланок. Територія зимового кочів'я "нових союзників" починалась "від Олександрівської фортеці до ріки Самари, а звідти до гирла Верхньої Терси і Ганчули, що впадають у Вовчі Води, а потім по тих ріках до Нижньої Терси від впадання її у Верхню Терсу і далі до верхів'я". Комендант Олександрівської фортеці мав слідкувати за цілістю запорозьких поселень і угідь, а кошовий отаман мав забезпечити лояльність козаків до татар. З півдня ці орди прикривались військовими командами, котрі зводили Дніпровську лінію, а на півночі за ними наглядав корпус генерал-поручика М. Берга, розташований вздовж кордону Слобідсько-Української губернії. Втім, виставлені кордони на Дніпровській лінії не завадили частині буджацьких та єдисанських мурз залишити стан Джан-Мамбет-бея і перебігти разом із своїми людьми до Криму [26, арк.5-8,20,32-34].

Поселення Буджацької та Єдисанської орд в межах володінь Січі мало для запорозької громади негативні наслідки. Через те, що російський уряд не забезпечив орди дровами, ногайці вирубували геть усі дерева, які траплялися їм на шляху до місця поселення, розбирали козацькі зимівники, форпости, риболовні стани і навіть церкви. Спалювалось усе: вози, корита, вулики, плетені загороди, телятники, конюшні і т. ін. Господарству Запорожжя було завдано величезного удару. У сутичках з ногайцями загинуло чимало козаків, що намагались захистити власне майно [27, арк.2,5,8,11,19,28,30,35-40,44]. Через невільників, які тікали з орд Мамбет-бея до запорожців, Кіш отримував тривожні відомості щодо намірів нападу Буджацької та Єдисанської орд на козацькі поселення спільно з Єдичкульською і Джамбуйлуцькою ордами, котрі залишилися вірними хану. Безперечно це змусило запорозьку верхівку вжити ряд запобіжних заходів щодо охорони своїх поселень. Російська сторона на донесення Коша належним чином не відреагувала [28, арк.2,5,6,7,9,14,20,28,32,33,34,48]. Більше того, російський уряд заборонив запорожцям переховувати бранців, яким вдавалося втекти з полону від буджаків та єдисанців. Була навіть виділена спеціальна команда донських козаків, котра допомагала мурзам розшукувати "ногайських холопів". У свою чергу рядові запорожці і навіть заможні хазяї зимівників зі зброєю в руках захищали втікачів [29, арк.4,18,19]. (Впродовж літа-осені 1771 року російський уряд переведе людей Джан-Мамбет-бея за Дон і поселить у межиріччі Єї та Кубані).

На початок кампанії 1771 року зведення Дніпровської лінії було завершено. Лінія включала сім польових фортець – Олександрівську, Микитинську, Григоріївську, Кирилівську, Олексіївську, Захаріївську, Петрівську. У фортецях розмістили дворотні піхотні команди. Корпус генерал-поручика М. Берга зайняв позиції на річці Кальміус. Полки корпусу О. Прозоровського, за виключенням запорожців, було переведено на лівий берег Дніпра. На початку травня від О. Прозоровського до штабу Другої армії надійшов рапорт, у якому говорилося, що сили корпусу тримають пости на річках Янчекрак, Токмак і Молочні Води. На Правобережжі, для прикриття території між Дніпром і Південним Бугом, у гирлі р. Чертали розташувався Очаківський корпус під командуванням генерал-майора Ф. Вассермана. Ядром цього корпусу була запорозька кіннота, очолювана кошовим отаманом Петром Калнишевським. Крім запорожців, у складі цього корпусу перебувало 4 роти регулярної піхоти і 7 легкокінних ескадронів (5 гусарських і 2 пікінерських) [30, с.Н,Т]. На правому березі Дніпра Кіш виставив форпости по гирлах Інгульця, Кам'янки і Грамоклії, а також "у Гарді на Бузі". Ще один пост з нечітко визначеним місцерозташуванням було влаштовано "... на тутешньому боці Дніпра, для безпеки тих, що йдуть у Крим та з Криму" [31, с.238]. (Так само запорозькі літні форпости розташовувались і впродовж кампаній 1772 – 1773 років). Запорозька флотилія розділилась на дві тисячні команди, по 19 дубів на кожную. Перша команда, очолювана запорозьким полковником Яковом Сідловським, вирушила Чорним морем на Дунай і увійшла до складу Першої армії. Друга команда, очолювана запорозьким полковником Йосипом Рубаном, залишилась прикривати гирло Дніпра [32, с.119].

У червні 1771 року князь В. Долгоруков із головними силами Другої армії здійснив експедицію на Кримський півострів. У ході експедиції було прорвано Перекоп і захоплено усі ключові фортеці півострова. Надалі Друга армія мала утримувати Крим під своїм контролем. У Кримській експедиції взяла участь п'ятисотенна команда запорожців полковника Опанаса Ковпака. Запорожці цієї команди взяли участь у штурмах Перекопу, Карасубазару і Кафи. По

завершенні кампанії за наказом В. Долгорукова Опанас Ковпак залишив при Шингірейському ретраншементі (що супроти Кизикермена) на зимовий період 200 парокінних козаків форпостної служби, а сам з рештою загону повернувся на Січ. У Шингірейському ретраншементі з козаками залишився полковий писар Семен Маєвський. У наступні літні кампанії команда Опанаса Ковпака тримала пости на Кінбурнській косі, слідкуючи за фортецею і за пересуванням суден на морі у тісній взаємодії з човною командою Дніпровської станції. Неодноразово команда Опанаса Ковпака разом із човнярською командою полковника Йосипа Рубана проводили на косі комбіновані пошуки. В зимовий період поблизу коси разом із Семеном Маєвським залишалось зимувати 300 козаків [33, с.78-80].

На Очаківській ділянці фронту впродовж літа 1771 року панувало затишшя. Запорожці загону Петра Калнишевського мали з турками лише незначні зачіпки. Без підтримки Буджацької та Єдисанської орд турецькі війська в Очакові і Хаджибеї дбали лише про оборону. 25 жовтня кошовий отаман зі своїми козаками повернувся на Січ, залишивши невеликі постові команди на лінії від Гарду до гирла Інгульця [34, с.516].

На початку кампанії 1772 року головний загін кінноти Війська Запорозького Низового знову склав ядро Очаківського корпусу, який очолив генерал-майор Ф. Бурман. У загоні Петра Калнишевського налічувалось 5600 козаків [35, арк.1-7,21,23-24,26]. У квітні Запорозький Кіш за наказом уряду додатково спорядив для походу на Дунай ще одну тисячну човнову команду (19 дубів). Для походу задіяли кращі човни. Командиром 2-ї дунайської команди було призначено запорозького полковника Івана Мандру. У травні ця команда прибула на Дунай. (Обидві дунайські команди перебуватимуть при Першій армії до кінця війни). На Дніпровській станції залишилась тисяча вкрай убогих козаків-піхотинців на старих 19 дубах. У 1772 році дніпровську сторожову команду очолив полковник Іван Лега. Впродовж кампаній 1772 – 1774 років ця команда стояла біля Кизого мису, лише відстежуючи дії супротивника. Перед козаками Дніпровської станції командування не ставило завдань, пов'язаних з ризиком. Пошуки проти турків козаки чинили, головним чином, з власної ініціативи. У свою чергу Очаківська ескадра використовувалась лишень для підтримки зв'язку з Кінбурном і виставляння прибережних сторожових постів [36, с.138-139].

На початку червня 1772 року бойові дії між Росією і Туреччиною припинились і розпочалась підготовка до мирних переговорів, котрі мали проходити у м. Фокшанах. У цей час у Північному Причорномор'ї поширилась епідемія чуми, і російське командування докладало великих зусиль, щоб запобігти її поширенню у військах. Силами Другої армії в регіоні були встановлені карантинні заслони. В цей самий час підбурювані Портою кримські татари відмовились підписувати мирний трактат і почали збирати свої сили в горах, знищуючи при цьому невеликі загони росіян, пошти і карантини. Князь В. Долгоруков спрямував до Криму усі резерви Другої армії. 01 листопада 1772 року татарська знать підписала з Росією союзню угоду, за якою Кримське ханство зберігало майже усі довоєнні володіння по обох берегах Дніпра і на Кубані. Втім, і після підписаної угоди у Криму неодноразово вибухали збройні виступи татар, котрих підбурювала на це Порто. Такий стан речей суттєво зв'язував руки росіянам у війні – на півострові доводилось утримувати цілу армію. У свою чергу запорожці мусили слідкувати за окремими буджацькими і єдисанськими групами, котрі залишились кочувати між Дністром та Південним Бугом і не бажали визнавати владу хана Шегін-Гірея.

З червня по листопад запорозькі підрозділи перебували на своїх позиціях. На зиму 1772 – 1773 років Кіш виставив 20 форпостів. На цих постах при 58 старшинах перебувало 3044 парокінних і 800 піших козаків. Пости розташовувались у наступних місцях: біля Кам'янки (114 парокінних козаків), в урочищі Скалозубовому (140 парокінних і 400 піших), в урочищі Темному біля Січі (100 парокінних і 200 піших), в урочищі Лісова Гора (100 парокінних і 200 піших), в урочищі Городище (200 парокінних), в урочищі Гола Пристань (200 парокінних), в урочищі Тарасівському (200 парокінних), в урочищі Біленькому (200 парокінних), біля Хортицького острова (200 парокінних), на Дубовому острові (200 парокінних), в Кодацькій паланці (30 парокінних), біля Старосамарського ретраншементу (300 парокінних), в урочищі Садки (200 парокінних), біля урочища Лучина на Самарі (100 парокінних), в урочищі Жуковському на Самарі (200 парокінних), в урочищі Богдановому на Самарі (100

парокінних), між Самарою і Орїллю (200 парокінних), в Протовчанській паланці (30 парокінних), в Самарській паланці (30 парокінних). На кожному із цих постів, крім зазначених рядових козаків, був полковник з полковим писарем і полковим осавулом [37, с.208-210]. В урочищі Кизому залишилось 338 піхотинців Михайла Потапенка на шести дубах [38, арк.9-10].

Після закінчення перемир'я у квітні 1773 року Петро Калнишевський за наказом князя В. Долгорукова вирушив із 5-тис. загоном у гирло річки Синюхи до Орловської фортеці. Звідти кошовий отаман мав відряджати невеликі партії до Очакова. Впродовж кампанії запорожці мали під Очаковом кілька невеликих зачіпок з турками без особливих втрат. Кілька вдалих пошуків на Кінбурнській косі провів Опанас Ковпак і полковник Герасим Малий (командир Дніпровської станції у 1773 – 1775 роках) [39, с.180-181]. На зиму 1773 – 1774 років Кіш виставив 10 форпостів. Форпости знаходились у наступних місцях: біля Олександрівської фортеці, в пониззі Білозірки, в урочищі Станіславі, в Бубликовій балці, біля гирла Бугу, на Кизому мисі, в гирлі Інгулу, в гирлі Єланця, біля Черतालського броду та в Запорозькому Гарді. Сторожова команда складалась із 700 парокінних козаків і 300 піхотинців “Дніпровської станції”. На лівому березі Дніпра службу несли лише 300 козаків з команди Семена Маєвського [40, арк.6].

Навесні 1774 року Військо Запорозьке Низове знову мало виступати до Очакова. Згідно ордеру князя В. Долгорукова від 31 березня, 2000 запорозьких вершників мали прибути до Катерининського шанця і, перейшовши Південний Буг, розташуватися так, щоб супротивник “не насмілювався на Дніпрі пошуки чинити”. Рекомендувалось проводити пошуки до Хаджибея по два рази на тиждень, а роз'їзди до Очакова – щоденно. Запорозька піхота мала залишатися “у таборі на Бузі”. За вказівкою князя Кіш залишив лише чотири літніх форпости: біля Шостаково, на гирлі Тилігулу, на гирлі Грамоклії і на Чечеклії. 15 квітня головний запорозький загін виступив із Січі до Сухої Чертали. Ставши табором, кошовий отаман відряджав до Очакова лише окремі партії, очолювані військовими старшинами. 20 травня і 24 червня під Очаковом запорожці мали з турками дві запеклі баталії. Зокрема, у червневій справі, котра відбулась на березі Лиману, були задіяні козаки бузьких постів та Дніпровської станції [41, арк.16,25,31,33,35,36,39,42,51,90,96,116].

У квітні перед Другою армією постало завдання терміново оволодіти Очаковом. Князь В. Долгоруков виділив для цієї справи регулярну бригаду під командуванням полковника артилерії Колюпанова. Об'єднані сили Колюпанова-Калнишевського склали Очаківський штурмовий корпус. Командиром корпусу було призначено генерал-майора Каковінського. Частина запорозької кінноти було виділено для прикриття російських команд, задіяних у доправленні штурмових гармат і припасів. Втім, здобути Очаків росіяни не встигли. 10 липня 1774 року в с. Кючук-Кайнарджі (що на Дунаї) між Туреччиною і Росією було підписано мирний договір, за яким Очаків залишався за Туреччиною, а Кінбурн передавався Росії. 22 липня генерал-майор Каковінський повідомив Петра Калнишевського, що між Росією і Портою укладено мирний договір, наказавши припинити пошуки та роз'їзди і під загрозою смертної кари не порушувати миру. Стосовно припинення бойових дій у Кіш надійшов також ордер генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева. Петро Калнишевський, у свою чергу, розіслав усім окремим запорозьким командам копії отриманого ордеру, а головному загонові оголосив його зміст “публічно”. На честь укладення мирного договору у похідній церкві Війська Запорозького Низового було відслужено урочистий молебен, який завершився гарматною пальбою. Після оголошення миру кошовий отаман ще місяць мав тримати Військо на позиціях. Частина козаків була виділена для супроводу в російські ретраншементи армійських фур, яких чимало стояло із знаряддями, ядрами та бомбами у таборі Каковінського. 15 серпня В. Долгоруков надіслав кошовому отаману ордер, за яким запорожцям дозволялося розійтись по домівках. 22 серпня цей ордер кошовим отаманом було отримано. Усі окремі запорозькі команди було стягнуто до Похідного Коша, після чого Військо вирушило на Січ [42, арк.136,143-144,150,152,158,163,167-168,182,186,188,191,199].

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 років оборона Запорожжя від татарських набігів визначила характер бойової діяльності запорозького козацтва. З початком війни Запорожжя, котре безпосередньо межувало з Кримським ханством, опинилось під загрозою повного спустошення. Запорозький Кіш мав дбати не скільки про нанесення ударів по супротивнику, скільки про

захист своїх володінь. Лише на охороні кордону було задіяно третину Запорозького війська. До того ж запорожцям довелось спільно з регулярними підрозділами прикривати Новоросійську губернію. Оборона запорожцями своїх володінь від татар не носила пасивного характеру; запорозькі підрозділи намагалися упереджувати дії супротивника і переносили бойові дії на ворожу територію. Разом з тим, ініціатива по організації оборони кордону належала не Кошу, а російському командуванню, котре не брало до уваги потреби запорозької громади. Із зведенням Дніпровської лінії і підкоренням росіянами Кримського ханства оперативна ситуація кардинально змінилася, однак це не означало спокою для запорожців; татари у будь-який момент могли вчинити напад. Саме цією обставиною російський уряд аргументуватиме необхідність розташування регулярних військ на території Запорожжя у післявоєнний період, готуючи операцію по ліквідації Січі.

Список використаних джерел

1. Російський державний воєнно-історичний архів у Москві. – Ф.846 (ВУА). – Оп.1. – Спр.1837.
2. Андриевский А. Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 – 1769 годы. – К., 1892.
3. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІАУК). – Ф.229. – Оп.1. – Спр.226.
4. Апанович О. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов: Дис. канд. ист. наук. – К., 1949.
5. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год: В 5 т. – Т. 1. Кампания 1769 года. – СПб., 1866.

6. Журнал военных действий Второй армии Ея Императорского Величества 1769 года. – СПб., 1777.
7. Шпитальов Г. Г. Літня форпостна служба Запорозького війська в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 7. – К., 1999. – С.405-411.
8. Шпитальов Г. Г. Зимово прикордонно-сторожова служба Запорозького війська у ході російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 1999. – С.21-31.
9. Лазаревский А. М. Запорожская реляция о победе над турецким флотом в Днепровских гирлах // Киевская старина. – К., 1884. – Кн. 9. – С.129-131.
10. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004.

11. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
12. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004.
13. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.247.
14. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.247.
15. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.250.
16. Журнал военных действий Второй армии Ея Императорского Величества 1769 года. – СПб., 1777.
17. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004.
18. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.242.
19. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.248.

20. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.268.

21. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.269.

22. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.325.

23. Апанович О. М. Запорізькі форпости 1768 – 1774 років // Український історико-географічний

збірник. – К., 1971. – № 1. – С.102-115.

24. Шпитальов Г. Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років // Південна

Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України

ЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С.71-83.

25. Шпитальов Г. Г. Зимова прикордонно-сторожова служба Запорозького війська у ході

російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. –

Вип. 5. – Запоріжжя, 1999. – С.21-31.

26. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.252.

27. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.267.

28. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.252.

29. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.267.

30. Журнал военных действий Второй армии Ея Императорского Величества 1771 года. – СПб.,

1777.

31. Апанович О. М. Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской

армии во время русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов: Дис. канд. ист. наук. – К., 1949.

32. Скальковский А. Дунайцы // Киевская старина. – К., 1885. – Кн.1. – С.117-132.

33. Шпитальов Г. Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років // Південна

Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України

ЗДУ. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С.71-83.

34. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ,

1994.

35. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.309.

36. Шпитальов Г.Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 років //

Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної

України ЗДУ. – Вип. 4.-Запоріжжя, 1999. – С.134-143.

37. Рескрипты князю Долгорукову по Запорожскому низовому войску. Расписание, в каких

местах, для предосторожности чрез всю зиму от неприятеля из войска Запорожского,

учреждены посты // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1875. – Т. 9.

– С.200-211.

38. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.325.

39. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 –

1739 та 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004.

40. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.325.

41. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.345.

42. ЦДІАУК. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.345.